

מבשרי הציונות - מהפכה ברצף המסורת

מבשרי הציונות, הרב יהודה חי אלקלעי והרב צבי הירש קלישר, היו אנשים שהקדימו את תקופתם.¹ בשורתם נפלה, על-פי-רוב, על אוזניים ערלות, אך אעפ"כ לא אמרו נואש. במעמקי התודעה הקיבוצית של העם חל שינוי והוא יצא אל הפועל בדור שאחר-כך. ברם, דומה כי הם לא זכו ליחס הנכון, ויש שכותבי ההסטוריה ממעטים בערכם לעומת המפעל הציוני המאוחר. מאמר זה מנסה להעלות על נס את דמותם ההיסטורית ואת המהפכה, שבתוך רצף המסורת, שהם חוללו.

שלושה עקרונות הנחו אותי בעבודתי:

- א. ההסטוריה היא זו שמולידה את גיבוריה.
- ב. הרבנים, מבשרי הציונות, היו חוליה לגיטימית בזרם האורתודוקסיה ולא פרשו ממנה.
- ג. רבנים אלה הם אדריכלי המפעל הציוני, ובלעדיהם היה הזרם הלאומי נקרע מיהדות המסורת.

א. לידתה של התודעה הלאומית

אמר ר' חייא בר אבא, אמר ר' יוחנן:

ראה הקב"ה שצדיקים מועטים -

עמד ושתלם בכל דור ודור,

שנא' "כי לה' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל" (שמו"א ב)²

מאה השנים שבין 1800 ל-1900 היו, לדעת הסטוריונים רבים, המאה הטובה ביותר שידע העם היהודי מאז חורבן הבית. בתקופה זו הוסרו, ברוב ארצות אירופה, המגבלות הקיבוציות על היהודים, וחומות הגטו נפלו כמעט לחלוטין. ממקום בשולי החברה נעשו היהודים לפרופסורים ולמדינאים, לעשירים, לבעלי מעמד בינוני ולסוחרים וכו'. עדיין היו התפרצויות אנטישמיות, אולם, בדרך-כלל החברה האירופאית הפכה לליברלית מתונה ביחסה ליהודים.

עולה השאלה, מדוע החלה התנועה הציונית דווקא בסוף מאה זו. אם נאמר, ששנאת היהודים - שביטוייה היו, למשל, "סופות בנגב" ברוסיה,

1. מבשר נוסף בולט הוא משה הס, סוציאליסט מתבולל, שחזר והגה לאומיות ישראלית, ואף עמד בקשר עם הרב קלישר, אולם, ניתן לייחד לו מאמר בפני עצמו. אני בחרתי דווקא במבשרים מעולם המסורת - הרב קלישר והרב אלקלעי - שניתן לדון בהם בכפיפה אחת.

2. יומא לח, ב.

גזרות 1882 וכד' - היא הגורם לפריצה זו, יהיה עלינו להסביר מדוע לא הופיעה הציונות כבר בגזרות ת"ח-ת"ט, או בגירוש ספרד וכד'?

כדי להבין את הופעתה של הציונות דווקא בתקופה זו, יש לעמוד על מאפייניה. בתקופה זו, אנו עדים לרוח חדשה הנושבת בקרב עמי אירופה. המהפכה הצרפתית³ ב-1789 הביאה בשורה חדשה של שוויון וליברליזם, המבוססים על "הצהרת זכויות האדם". מהפכה זו והאמנציפציה בעקבותיה, הן נקודות-מפנה, כאשר הליברליזם וההשכלה תופסים את מקום הרדיפות והאפליות. רעיונות, כגון הפרדת דת ומדינה, שוויון-זכויות, ייחוד לאומי וכו', סחפו את החברה האירופאית. תנועות לאומיות מגוונים שונים, מופיעות במאה ה-19, אביב העמים ב-1848 ומאורעות שהביאו לאיחוד איטליה ב-1857.

מהפכת התרבות שהתחוללה באירופה השפיעה על הקהילה היהודית, שעמדה כגוף פסיבי המטלטל מצד לצד על-פי התהליכים הפוליטיים בעולם. עד למאה ה-19 העם היהודי נמצא במצב של פיזור - הן פיזי והן רוחני - שפות שונות ומנהגים שונים. מעבר לזיקה הדתית בן התפוצות, עיקרי האמונה היהודית מעוגנים במסורת עתיקה ובשאיפות לאומיות לעתיד. אולם, שאיפות אלו נשארו כמשאלות-לב גרידא, כמעט ללא פעילות של ממש להגשמתן. עד לאמצע המאה ה-19 שמר רוב העם תורה ומצוות, ושאיפתו המעשית היתה לשמור על איזון מסורתי עדין של דחייה הדדית בין יהודים לגויים, שיאפשר את הווית הגלות תוך שמירה על הייחודיות - הדת.

עם זאת, לא ניתן להתעלם מהמשבר שהותירה התנועה השבתאית⁴ הדועכת, ועלייתה של תנועת ההשכלה. אלה הביאו למשבר לאומי, שזעזע את יהדות אירופה. למרות זאת, הרקע הנפשי באותה עת נשאר, והוא המשך הציפייה המשיחית, שלא פסקה אף לאחר כשלון התנועה השבתאית. חבורות ואגודות מכל שכבות העם המשיכו לצפות לישועה ולחשב קיצין. קריאות למעבר לאקטיביות - מפסיביות קפואה - החלו להישמע "יש כח בבני-אדם לעורר את הגאולה". אולם, באופן מעשי הכל הסתכם בנסיונות בודדים של עליות (ר' יהודה החסיד, תלמידי הגר"א, עליות החסידים), אשר לא יצרו שינוי מהותי בתודעה הלאומית. במלים אחרות ניתן לומר, שבאופן כללי העלייה לארץ-ישראל היתה מחוץ לפעולת האורתודוקסיה, ונתפסה כדבר ניסי מחוץ לתחום העשייה של בני-אדם. הגאולה - רק משמיים. על-כן, עד הגאולה היהודים נתונים, כך האמינו, בשלטון הגויים. כאמור, העם היהודי היושב בגלות, מיטלטל ברוחות החזקות הנושבות

3. עליה ועל השלכותיה עיין: י' יהודה, מן המהפכה הצרפתית עד להקמת מדינת ישראל, מסדה, תל-אביב תש"כ.

4. עליה ראה ב"צ דינור, במפנה הדורות, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ב, פרק ראשון.

בעמי אירופה. אחת מהשפעותיה של מהפכת התרבות האירופאית על שכבות ניכרות ביהדות, היא תנועת ההשכלה. עם עלייתה, ובעקבותיה - עם עליית התנועה הרפורמית - תמה תקופת "התמימות". סמלי החברה הישנה איבדו את משמעותם לנוכח הבדיקה הרציונלית, והיהודים מצאו את עצמם כיחידים המפוזרים בחברות של לא-יהודים, כשהם חסרים סמלים של ייחוד לאומי, ודומים לשכניהם הלא-יהודיים.

במקביל לכך, כבר התפתחה תודעה מדינית חדשה באירופה, המאופיינת בחשיבה חילונית ליברלית, המפרידה לחלוטין בין דת ללאום, ומושג הלאום הופך לערך מרכזי בחשיבה זו. רעיון השוויון וההתאזרחות הוא הרעיון הפורה של התקופה. המהפכה הצרפתית והאמנציפציה מהווים, אם-כן, נקודת מפנה חשובה מאוד. בעקבותיה היהודים מותרים להיכנס, לפחות לכאורה, לכל תחומי החברה. אנו עדים לעליית יהודים יחידים לעמדות השפעה פוליטיות וכלכליות, כגון רוטשילד ומונטיפיורי. כמו-כן, אנו עדים לשאיפה חדשה לפרודוקטיביזציה ולהרחבת השימוש בלשון העברית (בעיקר בספרות ההשכלה), וראייה ריאלית של הדור החדש, דור האמנציפציה, שמבטו מכוון למטרת ההתאזרחות שנראית קרובה ואפשרית.

לעומת זאת, רעיון השיבה לארץ-ישראל קיפח את הכוח הפוטנציאלי של רעיון השוויון. המדברים בשם הרעיון המשיחי נראו כמושנים. כל שאיפה לאומית יהודית תיראה הן בעיני הגויים והן בעיני היהודים בניגוד גמור לשאיפת ההתאזרחות. למעשה, הליברליזם המודרני מבקש, מבלי לרדוף את היהודים, ליטול מהם את זהותם, ובכך, אולי, אף להמית את היהדות - בגוונה החילוני, ויותר מכך - על גוונה הדתי, מפני שתמורת יחס הומני ושוויוני כלפי היהודי, נדרש ביטול מוחלט של הזהות היהודית הקיבוצית.

לשינוי זה השפעה חזקה של זעזוע בעולם המסורת בתחומים כגון: השילוב העקרוני בין דת ללאום, השליחות הדתית-היסטורית של עם-ישראל (אור לגויים מתוך ייחוד) ויותר מכל - העוינות כלפי מצב הגלות והשאיפה לשיבת-ציון; במלים אחרות: הדבקות ביעד משיחי אנטי-גלותי.

מצב זה העמיד את היהודי בפני קונפליקט (וזה היה אולי כשלונה של האמנציפציה). בעל-כורחו מתנגשים בו ליברליזם עם רצונו לשמור על זהותו. לדוגמה, הורה הרוצה לשלוח את בנו ללימודים באוניברסיטה במטרה ללמוד ולהגיע להיות ד"ר, עומד בפני ההכרח לשלוח אותו ללימודים בשבת, והוא שואל עצמו: האם יחלל בני את השבת או לא, וכיוצ"ב. אנו מוצאים, שלעתים, יהודי במצוקה זו נוהג על-פי התביעה "היה יהודי באהלך ואדם בצאתך".

התגובות למצב החדש נעות בין קבלת דין האמנציפציה מתוך רצון, ובין הסתגרות קנאית ושלילת כל שיתוף מסגרות עם הסביבה הלא-יהודית. באופן כללי, ניתן להסביר את הפסיכולוגיה העומדת מאחורי שתי התגובות הקוטביות לעיל בכך, שקיים ניסיון להתגדר בזהות יהודית חד-מימדית

מתוך בחירה ומתוך ויתור על אחד משני הקטבים: הרוח הדתית המטפיסית, או ההתגדרות הלאומית הריאלית. הבחירה בקוטב אחד נובעת, למעשה, מן המאמץ להשתחרר מקיום דו-ערכי - דת בשיתוף עם לאום, קיום שנגד את רוח התקופה.

מכל מקום, רוב היהודים בארצות שנחשפו להשפעת האמנציפציה לא הסתגרו, אלא התבוללו מתוך מגמה לפרוץ לחלוטין את חומות הגטו באמצעות חילון והשכלה. ספרות ההשכלה יצאה בקריאת תגר על עולמה הרוחני של היהדות בטענה, שצרת היהודים בגלות אינה נובעת מגורם חיצוני לעם, אלא מאורח-החיים הקפוא על שמריו, "אורח-חיים, שההוויה הטבעית של עץ השדה הומרה בו ברוח קפואה שבתוך ספרים מעלי עובש."⁵ ניתן לומר, כמו-כן, שאת מקום האמונה המשיחית המסורתית תפסה תקווה לעתיד טוב יותר של האנושות - שחרור מדיני וסוציאלי.

במקביל לתגובתה של יהדות הרפורמה וההשכלה, עולה תגובתה של היהדות המסורתית, וזו האחרונה, מגיבה בשלוש דרכים שונות על האמנציפציה. הראשונה, כפי שצויין לעיל, היתה הסתגרות קנאית של האורתודוקסיה השמרנית בתוך החומות, תוך רתיעה מן הרוחות החדשות. ההסתגרות היתה תגובה לסכנת ההתבוללות ולטשטוש הייחוד הלאומי-היסטורי. השניה, המזוהה עם הנאו-אורתודוקסיה, זו הרואה בחיוב את המעורבות של היהודי בתרבות הכללית, תוך שמירה קפדנית על הייחוד הדתי-רוחני על-ידי שילוב תורה עם דרך-ארץ, היינו השכלה (מתורתו של הרש"ר הירש, בן התקופה). אלה, ראו באמנציפציה פתיחת דף חדש נאור בחיי העמים בכלל ובחיי עם-ישראל בפרט.

והשלישית, שמבשרי הציונות - הרב יהודה חי אלקלעי והרב צבי הירש קלישר - נמנו עליה, היא ההתעוררות לשיבת-ציון, שבאה לידי ביטוי בפעולה אקטיבית המכוונת לעלייה לארץ-ישראל וליישובה. הגות דתית חדשה זו ראתה בפעילות הנ"ל הכשרת הקרקע לקראת הגאולה. גישה זו נבעה לא רק מדחיית הגלות, אלא גם מפירוש משיחי לעידן האמנציפציה (השעה שעת-כושר למימוש ערכי היהדות) בשילוב שאיפות לעתיד. לדברי א' שביד, זוהי תגובה "המנסה לגבור על סיכוני המציאות החדשה על-ידי מיצוי סיכוייה".⁶

לסיכום - לא יקשה למצוא תשובה לשאלת הסיבה להכשיר דור זה לקראת הנחת היסוד לציונות, בניגוד לדורות שקדמו לו. ניתן לומר, שעל-פי-רוב, הלאומיות המודרנית בהשפעתה על החברה היהודית, לא הביאה ליצירת תנועה לאומית יהודית, אלא דווקא להשתלבותם של יחידים יהודים בתנועות הלאומיות של עמים אחרים. רק בשלב שני, מאוחר יותר ומפוכח

5. א' בלפר, מלכות שמים ומדינת-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"א, עמ' 39.

6. א' שביד, מולדת וארץ יעודה, עם-עובד, תל-אביב תשל"ט, עמ' 107.

יותר של עידן האמנציפציה בשנות ה-60 של המאה ה-19, משהשיגה תנועת האזרחות את תכליתה, ומששיווי-הזכויות היה נראה לבני הדור כהישג מונח בקופסה, אפשר היה לה לשאיפה הלאומית להופיע, לא כביטול ההתאזרחות, אלא כהשלמתה. זוהי, כפי הנראה, לידתה המחודשת של התודעה הלאומית היהודית.⁷

הרב קלישר והרב אלקלעי בילו את התקופות החשובות ביותר בחיי היצירה שלהם בנקודות-מוקד של מתיחות לאומית, בהם התנגשו השאיפות הנוגדות של תנועות לאומיות או לאומיות-דתיות ביתר-שאת. שני הרבנים הגיעו אל משנתם הלאומית-יהודית, מתוך עבודתם בהוראה. ולכן ניתן לומר, כי שני יסודות דומים אלה בעבודתם של הרבנים קלישר ואלקלעי, הם המסבירים את הבנתם הגדולה לעניינים מדיניים בזמנם.

יש לזכור דברים אחדים, בנוגע לרקע הכללי בו פעלו הרב קלישר והרב אלקלעי. ר' יהודה חי אלקלעי נולד בסרייבו (1798) שבסרביה, שהיתה שייכת אז לאימפריה העות'מאנית. בשנת 1825 נקרא לכהן בכס הרבנות בזמלין שבסרביה. בימי בחרותו זכו היוונים להשתחרר מעול התורכים, ואף סרביה זכתה לעצמאות. כל אזור הבלקנים היה טעון בכל מהלך המאה הי"ט, מתחים לאומיים ודתיים, והתרוצצו בו תנועות לאומיות שונות של סרבים וקרואטים, יוונים, בולגרים ורומנים, וכן של אוכלוסייה נוצרית ומוסלמית, המעורבת בהתיישבות גרמנית והונגרית. מבחינה יהודית, היה אזור פעולתו של הרב אלקלעי אף בתחום הגבולין שבין יהדות ספרד ויהדות אשכנז.

באזור-ספר רב-לאומי דומה, פעל, לערך באותו הזמן, ר' צבי קלישר. הוא נולד בחבל פוזנאן במערב פולין (1795), שנפל בחלקה של פרוסיה, עם חלוקת פולין. רוב אוכלוסיית האזור הייתה דוברת פולנית, ודוברי הגרמנית היוו בה מיעוט שליט. במשך כל אותה תקופה, נעשו כמה וכמה ניסיונות מצד השלטונות הפרוסיים להעלות את היהודים, דוברי היידיש, במניין האוכלוסייה הגרמנית, מחמת זיקתם ללשון שמוצאה גרמני. ניסיונות אלה יצרו מתח לא קטן בין הציבור היהודי לציבור הפולני, ונתקבלו ברגשות מעורבים בקהילה היהודית עצמה, אף שמבחינה כללית, נטתה זו לסגל לעצמה את הלשון והתרבות הגרמנית.

ניסיונות המרד הפולניים חזרו והעמידו את האוכלוסייה היהודית במצב עדין מבחינת הזדהותה הפוליטית והלשונית-תרבותית. באזור חיץ זה, של לחצים ולחצים מנגד, אזור שהיה גם אזור הגבולין בין יהדות גרמניה, שעברה תהליך של אמנציפציה, ליהדות המזרח המסורתית יותר של חבלי פולין - הפכו בעיות של מודעות לזהות הפוליטית לעניינים שעל סדר-היום של

7. מעניין כי בתקופה זו (המחצית השנייה של המאה הי"ט) מתחילה פעולה אקטיבית גם בארץ, כגון היציאה מן החומות (1869), ייסוד פתח-תקוה ועוד.

האוכלוסייה היהודית.

למרות השוני במוצאם וברקעם התרבותי, נפנו הרבנים אלקלעי וקלישר לחיפוש תשובות חדשות לבעיות ההוויה היהודית בתוך מסגרתה של היהדות המסורתית עצמה (שהם כמובן מיוצאיה).

ב. קול המבשרים

רוח הזמן קרא דרור לכל יושב הארץ

לגור באשר יגורו

וניתן חופש הנסיעה מגוי אל גוי,

וכן קורא אותנו לאמור לאסורים - צאון!⁸

לאחר העיון ברקע החברתי והפסיכולוגי של היהודים בעידן האמנציפציה, נוכל להבין ביתר בהירות את גלגולו של הרעיון המשיחי אשר עבר מתקופה לגאולה ניסית ליסודות מעשיים וריאליים.

הרב קלישר והרב אלקלעי מסמלים יותר מכל את קו-התפר שבין יהדות המסורת, לבין עולם המושגים והתופעות הפוליטיות המצויים בחברה האירופאית באותו דור. רעיון שיבת-ציון הפך אצלם לבר-הגשמה על רקע התקופה, ולא רק במובן המשיחי, אלא במובן היסטורי ריאליסטי מודרני.

מגמתם של מי שנקראו "מבשרי הציונות" היתה לחולל תמורה עמוקה בתודעה הלאומית ובמעשה היהודי הקיבוצי, ובזה בשורתם וחיידושם. מעשיהם הם סימן לחידוש כוח תקוות הגאולה לחזור ולפעול אחרי תקופת ההסתלקות מתקווה זו בראשית ימי האמנציפציה.⁹ שלא כדור הקודם להם, ואף בניגוד לגדולי דורם שלהם (רבני האורתודוקסיה השמרנית), הם נקטו עמדה לגבי בעיות הזמן - הרפורמה ואמנציפציה, ואנו עדים להתפתחות משנתם בהתאם למאורעות התקופה. עם זאת, ראוי להדגיש, שכל תורתם מעוגנת בעולם המסורת ובשימוש במושגיה של ההלכה. אי-לכך, עניין הזהות הלאומית אינו זקוק להגדרה מחודשת (בניגוד לשאר בני דור האמנציפציה, שהיו מנותקים מהמסורת, ולכן נתחייבה לגבם הגדרה מחודשת של הזהות הלאומית). כל הכרעותיהם ההלכתיות בנוגע למשנתם המדינית, מבוססות על ראיות מתוך מקורות ההלכה,¹⁰ ואכן, אנו מוצאים שהם הדגישו שחידושם אינו ברעיונות, שבעצם הינם קדומים, אלא בקריאת המפה ובקביעה שהגיעה העת ליישום.

נוכל להבחין אצל הרב אלקלעי, כפי שנמצא ביתר-שאת אצל הרב קלישר, בהתפתחות בסגנון הכתיבה תוך היחלצות מכבלי הסגנון הדרשני והלבשת הרעיונות בלבוש לשוני, המתקרב לסגנון הלאומיות המודרנית.

8. כתבי הרב יהודה אלקלעי, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ד, עמ' תקכט - להלן כתבו.

9. ראה פרק קודם.

10. הצביע על כך ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגוויני, עם-עובד, תל-אביב 1890, עמ' 65-66.

בפרק זה נעסוק בעיקרי השקפותיהם של "המבשרים", תוך התייחסות מתמדת לרקע הנפשי, הפוליטי, החברתי והדתי שפורטו לעיל. בהתייחסם לתקופה ובפרשנותם עליה, ניתן להבחין בחידושם ובבשורה שהביאו ליהדות הגולה.¹¹ הרבנים, מבשרי הציונות, הושפעו מהמצב הפוליטי-חברתי של הסביבה הלא-יהודית והיהודית (שהושפעה מהראשונה). התנגשות תנועות לאומיות - והיהודים בתוכם. נזכיר בשנית, שגם הרב קלישר וגם הרב אלקלעי חיו באזורי-ספר רב-לאומיים - אזורים, שהתאפיינו ביתר-עוז בלחצים ובלחצים שמנגד, כאשר האמנציפציה הולכת ומתפשטת והופכת לנחלת ארצותיהם.

שני הרבנים גם יחד היו עדות לכך, שבשעה שלחצים לאומיים התחילו להתגלות בחברה הלא-יהודית, התערער שיווי-המשקל העדין והמורכב שבין החברה היהודית לעולם הסובב אותה, והתגלה הצורך בחיפוש אחר פתרונות חדשים גם בקרב החוגים המסורתיים. תקופה זו היא שעת כושר להתעוררות לאומית-יהודית כשאר האומות:

למה אנשי איטליה ושאר מדינות ימסרו נפשם עבור ארץ אבותיהם, ואנחנו נעמוד מרחוק, כגבר אין אייל ולב אין? וכי נופלים אנו מכל העמים אשר דמם ורכושם כאפס נחשב לנו נגד אהבת ארצם ועמם? שימו נא לב מה עשו אנשי איטליה עם פולין, מדינת אונגריה; אשר השליכו נפשם מנגד, כספם וזהבם, עבור שם נחלת ארצם. ואנחנו בני-ישראל, אשר הארץ המפוארה, משוש כל הארץ, היא לנו למורשה ... ונשים יד לפת, ונחיה כאיש אשר אין בו רוח. הלא נבזנו בעיני נפשנו!¹²

גם הרב אלקלעי קרא לאחדות לאומית המיוסדת על ארץ ושפה, מנהיגות מדינית מרכזית ואחדות של מנהגי חיים - מתוך התייחסות להתעוררות הלאומית באירופה. מטבע הדברים, לא יכלו המבשרים שלא להתייחס לאמנציפציה שהתבטאה בשינוי ביחס האומות הנאורות, ובייחוד אנגליה וצרפת, אל היהודים. אין הם רואים באמנציפציה פתרון מדיני של שאלת היהודים, ומאידך, אין הם שוללים אותה - ובכך ניכרת השפעת מחשבת דורם - אופטימיות בדבר גורלם של ישראל בגולה. הם האמינו בתום-לב, כי הרדיפות והלחץ הגיעו בימיהם לקיצם.¹³ משמעות האמנציפציה: מפנה בתולדות עם-ישראל על-פי תכנית אלוקית מכוונת. וזו היתה, בעיקר אצל

11. אופי שיטתם: קלישר - זיקתו למסורת היא דרך החלכה ודרך החקירה - היינו הפילוסופיה הדתית של ימי-הביניים (רמב"ם, רמב"ן, וכיוצ"ב). לעומתו, זיקתו של הרב אלקלעי דרך חדרוש הקבלי.

12. הכתבים הציוניים של הרב קלישר, ד"ר ישראל קלוזנר, ירושלים תש"ו, עמ' כט - להלן כתבים.

13. הרב קלישר נפטר ב-1875, והרב אלקלעי ב-1878. השניים לא היו עדים למשבר שנות ה-80 - פרעות בקישיניב ("סופות בנגב").

הרב קלישר, נקודת מרכז חשובה.

יש לציין, שמושג הלאומיות, שמופיע אצל המבשרים, הוא של היהדות ה"ישנה". אין הם מנסים להוכיח, כי מהות היהדות היא הלאומיות. לגביהם, הקביעה, שהיהדות היא לאומית, הוא נתון המשכי מובן מאליו. השתייכות היחידים לגוף הלאומי מותנה, אם-כך, בהזדהותם עם המסורת על כל משמעויותיה העיוניות והמעשיות.

אין להתעלם מהמקום אותו תפסה שנת ת"ר (1840) במשנתו של הרב אלקלעי.¹⁴ על-פי חישובי הקץ, שנה זו היא שנת הגאולה. האמצעים להטות את שנת ההכרעה של ת"ר לטובה, הם: "התורה, התפילה והצדקה ... ששלושתן הן הכרח גדול לגאולנו."¹⁵ עד לשנת ת"ר, החזיק הרב אלקלעי במשיחיות במובן המסורתי המקובל. אז אין עדיין זכר לתביעה לעלייה בפועל כאמצעי להכנת הגאולה, תביעה, שהפכה מאוחר יותר ליסוד בסיסי ביותר בתורתו. אולם, עם בוא השנה לא התחולל כל מאורע שיעיד, כי הנה הגיעה הגאולה, ולעג נשמע כלפי מחשבי הקץ - "הנה נכנסנו לשנת ת"ר, ואינך רואה על סימן של גאולה."¹⁶ לאלה קרא הרב אלקלעי "קטני-אמונה, האומרים - אם בשנת ת"ר זו לא תבוא הגאולה - אבדה תקוותנו."¹⁷

תחת לחץ השאלות עלה הרעיון, כי אין הגאולה מאורע חד-פעמי, אלא תהליך, שרק בסופו עתידים להתגשם כל היעדים הניסיים. בעיקרו של דבר הוא תירץ את האכזבה, ששנת ת"ר, ככל שנות הגאולה שחושבו בעבר, לא נקבעה אלא על תנאי, שבני הדור יכשירו עצמם לגאולה על-ידי תשובה ומעשים טובים. "שובו אלי ואשובה אליכם, ז"א ששוב ... במחשבתנו לקבל עול מלכותו יתברך, ובזה יתעוררו רחמינו. מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה."¹⁸

גם בעלילת-דמשק 1840,¹⁹ אשר היתה מקור לאכזבתם של יהודי מערב-אירופה מן האמנציפציה, ראה הרב אלקלעי אזהרה מן השמים, שהגיע הזמן לקבלת מצוות - "אוי לי על שברי, פחד פחדתי ... ובעוונותיו הרבים שמענו גם צרת אחינו יושבי דמשק. אוי לאוזניים שכך שמעו, אוי לדור שכך עלתה בימיו. הוא השופר הגדול המשוע וקורא: עורו ישנים!"²⁰ עלילת-

14. עיין א' מורגנשטרן, ציפיות משיחיות לקראת שנת הת"ר, משיחיות ואכסטולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 343.

15. כתבי, עמ' כ.

16. שם, עמ' פב.

17. שם, עמ' עה.

18. כתבי, עמ' 3.

19. העלילה עוררה גל מחאות במערב-אירופה, ורק לאחר מאמציהם של מונטיפיורי וזרמיה והתערבותו של קיסר אוסטריה, בוטלה העלילה, וליהודים הוחזרו זכויותיהם.

20. שם, עמ' לה.

דמשק היא, לדידו, עונש המחייב חזרה בתשובה.

התייחסות דומה אנו מוצאים אצל הרב קלישר, הרואה בפרעות זריקת-עידוד ליישוב ארץ-ישראל - "ומי יודע אם לא לעת כזאת נגזרו הגזרות האלה שם ... ועי"ז לערים הנחרבות יאמר תושב וישובב ישועתנו מעט מעט כמבואר במדרש ובזוה"ק למרבה.²¹ אולם, יותר משהושפע מהצרה שבעלילת-דמשק, הושפע הרב אלקלעי מגורם ההפתעה שבמעשה החצלה. עיקר החידוש שמצא במאורעות דמשק הוא גילוי כוח ההשפעה של גדולי ישראל - "מאשר עשו לנו שרינו הגדולים גיבורי כוח ... ראשי אלפי ישראל, כבוד אדוננו השר והטפסר המשובח הר"ר משה מונטיפיורי, וכבוד אדוננו השר והטפסר החריף והוותיק הר"ר יצחק קרימיה ... כי בערה בהם אהבת האחוה, ובאו לדמשק והצילו את אחינו אנשי דמשק מיד עושקיהם ... לא נהיתה כזאת מיום גלות ישראל מעל אדמתם."²² בכך, מאמת הרב אלקלעי את ייעודה של שנת ת"ר. מאורעות דמשק, לא רק שלא ערערו את אותה אופטימיות, אלא אף חזקה והגבירה.

כמו-כן, הושפע הרב אלקלעי ממעמדם ומיכולתם של גדולי ישראל, עד כדי תליית תהליך הגאולה בהם - "אין הדבר תלוי אלא בשרינו האדירים, אשר חננם אלוקים דעה בינה והשכל ... והם בחכמתם יקבצו פזורינו מארבע כנפות הארץ."²³ נוכל אפוא להסיק, כי הרב אלקלעי מזדהה עם חישוב הקץ, לא רק מתוך זיקתו לעולם המסורת, אלא אף מתוך התבוננות במתרחש בעולם.²⁴

כרב אלקלעי, כן הרב קלישר, קשוב היה לרוחות התקופה, וגם הוא יותר משנתרשם מביטול תנאי ההשפלה של ציבור היהודים בין אזרחי המדינות, נתרשם מעלייתם של יהודים יחידים בסולם המעלות של החברה הלא-יהודית - "כי מעת החורבן עד היום הזה לא היה לנו שרי וחורי ארץ בישראל כמו בדור הזה ... אשר ברוב העולם חופשה ניתן לנו, ויש בישראל שרים רבים ונכבדי מושלי ארץ."²⁵

השפעתם המכרעת של עשירי העולם היהודי (מונטיפיורי, רוטשילד, כרמיה) על שליטי המדינות, עוררה את המבשרים למיזוג ההשתדלות הפוליטית עם הרעיון המשיחי, כפי שעוצב על-ידי הגר"א ותלמידיו בדבר

21. כתבים, עמ' תמא, תמו.

22. כתבי, עמ' קצה, קצו.

23. שם, עמ' קפב.

24. לאחר עליית-דמשק, העלה הרב אלקלעי את רעיונותיו בספרו "מנחת יהודה" (1843), ומאז כתב חוברות, מאמרים וספרים, שבהם השיב למבקרו, עורר לבבות, וזים אגודות למימוש רעיונותיו. ראה י' כץ, לאומיות יהודית, הספרייה הציונית, ע"י ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 376.

25. כתבים, עמ' סט.

הגאולה הטבעית, המייעדת לאדם תפקיד מכריע בקירובה.²⁶ מסקנתם מהלכי-הרוחות הייתה, שהעם היהודי נתבע לשנות את דרכו, כי קיימת אפשרות לשוב לארץ בדרך הטבע וברשות העמים.²⁷

המבשרים יצאו כנגד התפיסה המסורתית של האורתודוקסיה - השלמה עם מציאות הגלות (תוך שאין היא מתעלמת מהקשר שבין עם-ישראל לארצו). הגאולה איננה בגדר קפיצה פתאומית מן הטבעי אל העל-טבעי, אלא "גאולת ישראל אשר אנו חוכים לה, אל יחשוב כי פתאום ירד ה' ית"ש משמים ארצה לאמר לעמו: 'צאו!', או ישלח משיחו כרגע מן השמים לתקוע בשופר גדול על נדחי ישראל ויקבצם ירושלימה ... ודאי כל ייעודי הנביאים יתקיימו באחרית הימים, ולא במנוסה נלך, ולא בחיפזון יום, כי אם מעט מעט תבוא גאולת ישראל, לאט לאט תצמיח קרן ישועה."²⁸ הגאולה היא בגדר מעבר הדרגתי ורצוף, שתחילתו בכוחות טבעיים, יוזמת בני-אדם²⁹ - "התחלת הגאולה תבוא מן האומה בעצמה",³⁰ וסופו בכוחות על-טבעיים, ניסיים - כייעודי הנביאים.

העיקרון השזור לאורך כל משנת המבשרים הוא, ש"על-ידי אתערותא מלתתא יבוא אתערותא מלעילא" - בכך נענים המבשרים לרוח התקופה הדוחפת לפעילות - "נמצאנו למדים, שאין הדבר תלוי אלא בנו, כמ"ש הקב"ה הכל מכס, ואם אין אנו לעצמנו מי לנו?"³¹ - ומרחיקה מן הציפייה הפסיבית הדתית. לראשונה, אנו עדים כאן למימד ארצי ומציאותי לחזון הגאולה. היהודי חייב לקבל על עצמו עול מלכות שמים, שפירושו קיום תורה ומצוות. לקיום זה יש גם מובן מדיני. מלכותו השלמה של הקב"ה בעמו מתקיימת בארץ-ישראל בלבד, ומכאן חובת היהודים לנסות ולהיאגל בעצמם, ביוזמתם שלהם על-ידי שיבה ארצה וקיום המצוות התלויות בארץ, לרבות הקורבנות, כאשר בהקרבת הקורבנות מקבלת השיבה לארץ את משמעותה הלאומית הדתית.

העובדה, שנוצר הזימון המדיני ההיסטורי, המאפשר שיבת היהודים לארצם, מעידה, שהשעה כשרה וראוייה - גם מנקודת-ראות דתית. השעה מורה, שאין לצפות לנס, אלא יש להקדימו. קו מחשבה זה הביא את הרב

26. יפורט להלן בפרק השלישי.

27. בזה תהיה גם תשובתם למתנגדיהם האוחזים בשלוש השבועות, כפי שיבואר בפרק השלישי. עיין עוד מ' ברזיר, הדיון בשלוש השבועות בדורות האחרונים: בתוך גאולה ומדינה, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 52 ואילך, וכן א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עם-עובד, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 49-50.

28. כתבים, עמ' לח.

29. לעומת הרב קלישר, הרואה באמנציפציה שלב משלבי הגאולה, רואה הרב אלקלעי אופי של גאולה רק במה שעתידי להתרחש בארץ-ישראל.

30. כתבי, עמ' תצג.

31. שם, עמ' רנב-רנג.

אלקלעי לתביעת פירוש מחודש של מושג התשובה המסורתית. הוא מבחין בין שני סוגי תשובה: האחד, תשובה פרטית - תשובה במובן המסורתי המקובל של השיבה מחטא היחיד. והשני, וזהו חידושו, תשובה כללית המתייחסת לכלל ישראל וקוראת לשיבת-ציון - "אבל התשובה הכללית... שישבו כל ישראל אל ה' אלוקינו לארץ נחלת אבותינו, כי הדר בחוצה-לארץ זומה כמי שאין לא אלוה." ³² הרב אלקלעי דחה את הקשר שבין חטא היחיד לגורל העם, ותלה את הקשר בחטא האומה בכללה - "כי אנתנו חטאנו לה", וירושלים עיר קדשנו בעוונותינו הרבים לנידה היתה. ³³

חידושו המהפכני - הוצאת מושג התשובה מפשוטו הדתי - מצא מתנגדים רבים אף בסביבתו הקרובה. אולם, למרות התעלמות מצד רבני ירושלים - אצלם ניסה למצוא תמיכה לרעיונותיו - והתפלמסותו עם סביבתו הקרובה, הביטחון באמיתות רעיונותיו לא נתערער, והוא הוסיף, ללא לאות, להסתובב בין הקהילות בנסיון להפיץ את ספריו וחברותיו.

חזון ומעש

אחד הדברים המייחדים את שני הרבנים "מבשרי הציונות", הוא עצם בקשתם לחולל תמורה עמוקה הן בתודעה הלאומית והן במעשה היהודי הקיבוצי. השניים לא היססו למצות את קו מחשבתם עד תום, והם מציגים תכנית מעשית מפורטת התואמת את משנתם המשיחית המושפעת מהלכי התקופה, ונסמכת על המקורות הכתובים המסורתיים.

לשם מילוי הייעוד המשיחי, יש להתארגן עוד בגולה, התחלת הגאולה תלויה בהכנה זו. תפקיד יהדות הגולה יהיה לעזור לעולים לארץ "אחינו שבגולה יהיו לעזרה לעולי הגולה כי מסתמא העולים הראשונים יהיו עם עני ודל." ³⁴ ותפקיד עשירי הגולה - כגון: רוטשילד, מונטיפיורי - הוא הקמת קרן לגאולת אדמות, וכן ניצול השפעתם להשגת רשיונות להרחבת היישוב בארץ-ישראל.

בשנת 1839 פנה הרב קלישר למשה מונטיפיורי והציג בפניו את תכניתו בדבר ייסוד מושבות חקלאיות עבור עולים מארצות מזרח-אירופה. מונטיפיורי נענה לפנייתו. גם הרב אלקלעי פונה למונטיפיורי והציג בפניו את תכניתו, וגם הוא נענה בחיוב (הכרה זו שקיבל הרב אלקלעי ממונטיפיורי היא, לדידו, אישור שתוקפו כאישור רבני ירושלים "כי כל דבר המוסכם והמקובל לגדול הדור או נגיד או מלך - אין לבטלו" ³⁵).

הרב אלקלעי קרא להתלכדות סביב ארגונים שיפעלו למען סיוע לעולים,

32. כתבי, עמ' רסב.

33. שם, עמ' קצה.

34. שם, כב, עמ' תמט-תנ.

35. שם, עמ' קעח.

ואכן, אנו מוצאים שהוא עודד בהתלהבות ארגונים כגון "אליאנס", כי"ח (= "כל ישראל חברים") בראשה עמד אדולף כרמיה - 1860, "מקיצי נרדמים" - 1863 ו"חברת יישוב ארץ-ישראל" - מייסודו של ד"ר חיים לוריא, שחרתה על דגלה את סיסמת גאולת ישראל, ושהרב קלישר היה שותף בה.

על יהודי הגלות להיות שותפים למעשה העולים על-ידי קניית אדמות, שדות וכרמים מכספם (ע"י הקמת קרן לרכישת אדמות מידי התורכים, ועל-ידי הפרשת מעשר לטובת הארץ). גאולת הקרקע תביא לשלטון יהודי על הארץ, "וכן פדיון הקרקעות והבתים כינה אותם הכתוב בשם גאולה, להודיע כי הפדיון הוא הגאולה והגאולה היא הפדיון...".³⁶ הרב אלקלעי קרא למשפחה היושבת בגלות לשלוח אחד מבניה לארץ-ישראל, "כי גדלותן של ישראל תהיה לפי הבאים לארץ".³⁷

מהתפקיד המיועד ליהדות הגולה נראה, כי על-פי תכנית המבשרים, לא כל העם יעלה בבת-אחת. אין אנו מוצאים קריאה לעליית המונים - "קמעא קמעא לעשות קודש עיקר וחול טפל".³⁸ בכך נמנעים הם מחטא דחיקת הקץ, וכן תכניתם נעשית אפשרית. אילו היו קוראים לכל העם לעלות, לא היה סיכוי שקריאתם תתקבל. אלה שיעלו, יתפרנסו "איש איש ממלאכתו אשר המה עושים בחו"ל - בעלי אומנויות או סחורות וכד'".³⁹ האומה תהיה מחולקת לעובדי-אדמה, פקידים, סוחרים ואנשי צבא - מתוך התבוננות בחיי האומות האירופאיות, "כי מוכרחים אנו להתנהג בארץ כדרך כל הארץ".⁴⁰ גם לדאגה לפרנסת תלמידי-חכמים מוצאים סימוכין אצל אומות העולם - "למה נגרע מכל העמים, שהם מחזיקים ביד קדושיהם וכוהניהם העומדים על משמרתם".⁴¹

המבשרים, בתכניותיהם, השתמשו בניסיון האומות האירופאיות מבחינה כלכלית ואמצעי פעולה ריאליים אחרים, ותכננו מדינה שתנהג כדרך המדינות בניהול מדיני, בטחוני וכלכלי. אפילו את רגשות התשוקה לארץ הקודש, כלל אלקלעי ברגשות האדם הלאומי - "כך הוא הטבע שכל איש מתאוה לארץ אבותיו".⁴²

תפיסת היהדות כאחדות כוללת היא עיקרון יסודי בכל תכניותיהם של המבשרים, מתוך הרגשת המציאות ההיסטורית של ימיהם. לכן קיימת דאגה לאחדות לאומית גם בגולה על-ידי לימוד תורה, קיום מצוות, הרחקה

36. שם, עמ' ריד.

37. שם, עמ' תמט-תנ.

38. שם, עמ' ריג.

39. שם.

40. שם, עמ' תכט.

41. שם, עמ' תלה.

42. שם, עמ' תס.

ממחלוקות, ובייחוד: החייאת הלשון העברית כלשון הדיבור הלאומית. זאת שוב, מתוך שימוש בניסיון האומות האירופאיות, ומתוך ראיית השפה המשותפת כתשתית מעשית לגאולה לכשתבוא - "בעוונותינו הרבים מפוזרים אנו ומפורדים מאוד איש מאחיו, כי לכל מדינה ומדינה יש להם כתב ולשון מיוחד ומנהג מיוחד, מה שמפריד הקיבוץ ומעכב הגאולה ... ולא טוב עשו אבותינו שכל-כך השכחו את לשוננו הקדושה, ונעשתה אומתנו לשבעים אומות ולשוננו לשבעים לשונות..."⁴³. ואף לאחדות מנהגים קורא הרב אלקלעי: "ולא תהיה תורתנו ועבודת אלוקינו, מנהג ספרד, אשכנז, פולין, צרפת, איטליה וכד', כי אם מנהג ישראל, תורה אחת ומשפט אחד."⁴⁴

חידוש השפה ואיחוד המנהגים משמש גם תשובת-נגד לרפורמה ששללה את אחדות ישראל. כדי לעורר בעם את הרצון להיגאל, קרא הרב אלקלעי לכינוס נציגי האומה לאסיפה כללית, שתקבע את הדרכים להגשמת רעיון התשובה. ראשי האגודה יתייצבו לפני מלכים ורוזני-ארץ, במטרה להשיג רישיון לשיבת בני-ישראל לארצם. מתוך התבוננות באמנציפציה, האמינו המבשרים, כי הרשות אכן תינתן. אסיפת זקנים זו היא "האסיפה המאושרת", שתמנה מנהיג - "משיח בן-יוסף" - המסמל, על-פי האמונה הקבלית, את השלב הראשון בגאולה, המאופיין בפעולה עצמאית של העם, או את השלב הטבעי בתהליך הגאולה (הרב קלישר מכנה תקופה זו "אתחלתא דגאולה"). לאחר הגשמת ייעודו של משיח בן-יוסף - קיום יישוב יהודי ניכר בארץ - בא תורו של משיח בן-דוד, ובשלב זה יתקיים כל האמור במקורות על גאולה ניסית בציון, ש"כל המאמרים הנפלאים נאמרו על משיח בן-דוד."⁴⁵ בהבחנה בין שתי תקופות בתהליך הגאולה, ובעיקר בקביעה כי העם היהודי צריך לזום ולעשות בעצמו את התחלתה, יש חידוש מהפכני בתפיסת הגאולה המסורתית.

נותר עוד לבדוק, מה יחסם של מבשרי הציונות לרפורמים ומה יחסם ליהדות האורתודוקסית הישנה. שני הזרמים הללו התנגדו לרבנים קלישר ואלקלעי. מצד המשכילים - נתקלו ביחס לועג, שכן שנים אלה לגביהם הן עדיין שנות מאבק על האמנציפציה, ובראש מעייניהם עומדת השגת שיוון ליהדות הגולה. ואילו מצד החרדים - ובייחוד אלו היושבים בירושלים - נתקלו ביחס מהסס, ולעתים חמור מכך - בהתעלמות מופגנת מתוך הסתגרות מפני חדש.⁴⁶

לדידו של הרב קלישר, הפורקים מעליהם את עול המסורת, יוצאים מן הכלל, מפני שעצם ההתיישבות בארץ-ישראל צריכה להיעשות רק על-ידי

43. שם, עמ' רטז.

44. שם, עמ' רפה.

45. שם, עמ' רנ.

46. עיין עוד: י' כץ, לאומיות יהודית, עמ' 319 ואילך; א"י ברומברג, מחוללי הציונות הדתית בתקופת שיבת-ציון; ש' פדרבוש (עורך), חזון תורה וציון, מוריה ניו-יורק תש"כ.

שומרי תורה ומצוות מובהקים. היהדות היא אחדות כוללת של אמונות ואורחות-חיים בכל תחומי הפעילות של האדם. הרפורמה בתיקוניה, מקפחת את האחדות בכך שהיא מצמצמת את תחומי התורה בהגות ובמעשה.⁴⁷

הרב אלקלעי ראה ברפורמים מתייאשים מן הגאולה, שאמורה היתה לבוא בשנת ת"ר - "היו עיניהם לשנת שש מאות, נשואות וסמוכות להם מהזוהר הקדוש ... וכל האותות והמופתים הנזכרים בזוהר הקדוש ... היו מצפים אותם בכל יום ... כאשר עיניהם לא ראו את אשר קיוו התחילו עניי הדעת לדבר סרה ... וכן שלמים נתיאשו מן הגאולה וכו'".⁴⁸

הכרת הסיבות הנ"ל, שהביאו לתסיסה הדתית, הביאו את הרב אלקלעי למסקנה, כי אין טעם במלחמת דברים, אלא יש להטות את אותה תסיסה לכיוון שיבת עם-ישראל לארצו, שהיא התנאי לגאולה שלמה.

החרדים, שקבעו כי המבשרים בודים מליבם דרך חדשה לקירוב הגאולה, הסבו לרבנים אכזבה רבה. למרות הכל, אנו מוצאים ניסיון לאחות את הקרע שבין הרפורמים לחרדים, מתוך רעיון האחדות הלאומית. הרב אלקלעי מאשים את ראשי שני המחנות: הרפורמים מבקשים "לברוא שמים חדשים ותורה חדשה",⁴⁹ ומאידך גיסא, החרדים "אינם הפצים גם בזכויות המדיניות, כאילו שעבוד המלכויות הוא מחוקי התורה."⁵⁰ אולם, שניהם צריכים לגאולה.

לסיכום, אנו עדים, לראשונה, לפתיחות של רבנים אורתודוקסיים למציאות היסטורית של זמנם, ולהלכי מחשבה השליטים בה. אין הם מתיימרים לאמץ לעצמם אידיאלים לאומיים ברוח הזמן החדש - עידן של תמורות. כל תורתם מעוגנת במסורת ממנה באו. כוונתם של מבשרי הציונות היתה, כפי שמנסח זאת פרופ' א' שביד, "להגשים בדרך היסטורית את האידיאל העל-היסטורי המשיחי".⁵¹

ג. סוף דבר - מורשת ראשונים

... כאשר קמו בישראל בעלי רעיון וזכי הראות

כרבנים אלקלעי וקלישר...

והראו לנו דרכים חדשות למימוש גאולת העם והארץ -

אז נפתח המעין התלוצי בליבות המעפילים שבין שבי ציון ... (בן-גוריון)

לאחר שראינו את מצבו של העם היהודי ערב הופעתם של מבשרי הציונות, ולאחר שעיינו בזיקת משנתם לרוח התקופה, ניגש לדין המתבקש - מה

47. ע"ע א' שביד, תולדות ההגות היהודית בעת החדשה, כתר, ירושלים תשל"ח, עמ' 382-383.

48. כתבי, עמ' רמב.

49. שם, עמ' תקמו.

50. שם, עמ' תקמו.

51. א' שביד, שם, עמ' 384.

הם היסודות אותם הניחו המבשרים, אשר "חיבת ציון"⁵² והתנועה הציונית המודרנית היו לממשיכיהם. המבשרים, הם חוליה חשובה במסורת, ואף-על-פי שממשיכיהם הרימו את דגליהם שלא מאותן סיבות, הרי שהיהדות עברה את התמורה הנדרשת לה כדי שלא תישאר קפואה. הלאומיות, לה מעוררים המבשרים היא שילוב של עולם היהדות המסורתית עם העולם המתחדש ההולך וניתק ממנה, חשיבות רבה נודעת להגות המבשרים באיחוי חלקי העם תחת כנפי הרעיון הלאומי בא"י.

דוגמה לכך היא פרשנותו המקורית של הרב אלקלעי - ההולך אחר רבו ר' יהודה ביבאס⁵³ - למושג ה"תשובה". הרב אלקלעי העניק משמעות כללית למושג זה, בנוסף למשמעות הפרטית המקובלת - של שיבת האדם היחיד לדרך הישר. לדידו, התשובה, עליה מתבססת הגאולה, היא תשובת העם אל ארצו ואל לאומיותו. הוא מוכיח זאת בטענתו "כי פשוט הוא על-פי מאמרם ז"ל, כי הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה, אם-כן אין לך תשובה גדולה מזו."⁵⁴

לא ניכנס לפולמוס שהתעורר בעקבות חידושו, אלא נציין, ששיטה זו, שאומצה על-ידי רבני "חיבת-ציון", היתה ליסוד לשיתוף-פעולה עם המשכילים, שנואשו מן השלוה של יהודי אירופה בארצותיהם, בגלל הפרעות ביהודי קישנייב ב-1882.⁵⁵ ללא חידושו של הרב אלקלעי אי-אפשר היה לראות בשיבתם של המשכילים אל רעיון יישוב הארץ "תשובה", שכן הם לא חזרו לחיק המסורת.

ואמנם, רעיון ה"תשובה הכללית" הינו ענף אחד ממערכת שלמה שפותחה במשנתם של מבשרי הציונות. המבשרים הנחילו לדתיים הלאומיים בפרט, וללאומיים בכלל, את רעיון הגאולה הטבעית. אין הכוונה שזהו חידושם, שכן כבר אצל הגר"א אנו מוצאים מוטיבים אלה של גאולה טבעית הנעשית על-ידי אנשים, אלא, עצם הפרשנות שלהם לעלילת דמשק, ובעקבותיה להתערבות היהודים בעלי המעמד, לאמנציפציה ולרעיון הלאומיות, שכל אלו הם הם המצביעים על עקרון הגאולה, המתממשת והולכת בשלבים ריאליים, במהלכים פוליטיים, אשר כולם מנווטים על-ידי בשר-ודם. בכך הם נטעו בארתודוקסיה את המבט הריאלי-מדיני ואת ההכשר לפעול למען רעיון השיבה לארץ.

אמת, דעתם לא היתה מקובלת על כולם, כפי שכבר צויין, והיו רבים

52. "חיבת-ציון" או "חובבי-ציון" הם שם כולל לאגודות שונות, שהוקמו ברוסיה בעקבות הפרוגרומים של ראשית שנות ה-80, ואשר נשאו נפשם לעלייה ולהתיישבות בארץ-ישראל.

53. ר' יהודה בן שמואל ביבאס נולד ב-1782 בגיברלטר. על תולדות חייו והגותו עיין ט' פרשל, אבות הציונות הדתית ביהדות הספרדית; ש' פדרבוש (עורך) שם, עמ' ססה-שע.

54. כתבי, עמ' רמד.

55. א' לוי, מקבילים נפגשים, עם-עובד, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 71 ואילך.

שחלקו. אך אם נשתמש בלשונו של הרב סולובייצ'יק זצ"ל - הקב"ה הכריע לטובתם בהקימו את מדינת-ישראל. ההתנגדות של האורתודוקסיה החרדית למבשרים ולתורתם התבססה על סוגית השבועות (כתובות קי-קיא). בשבועה הראשונה, "שלא יעלו ישראל בחומה", כלומר, איסור עלייה המונית בבת-אחת, הם ראו הוכחה להדרגה בגאולה ולהכרח לעלות לארץ אט אט, באופן מסודר, כיון שעניינה של שבועה זו היא למנוע מצב, שיעלו כולם לארץ ויהיו "נטושים על-פני השדה השוכני אהלים", אלא שיעלו "מעט מעט עד שתבנה ותכונן ארצנו."⁵⁶ השבועה השנייה, "שלא ידחקו את הקץ", כלומר, לא לזרז באופן מלאכותי (באמצעים טבעיים). את הגאולה הם יעדו לגאולה הסופית העל-טבעית, מה שאין כן, הדרך לגאולה זו, שהיא צריכה להיות רצופת מעשי אדם. ולבסוף, השבועה השלישית, "שלא ימרדו באומות-העולם" - הם הבינוה כפשוטה, ואכן כל פעילותם היתה במסלול פוליטי, בהסכמת אומות-העולם, העולה בקנה אחד עם שבועה זו.

התמודדות תורנית זו עם מה שנחשב כמחוייב הגלות, פתחה פתח רחב ליהדות הדתית שחפצה בשיבת-ציון. ההפרדה בין מעשי האדם הנדרשים לבין הגאולה הניסית, הצעידיה את העולם היהודי צעד קדימה לקראת הופעתה של תנועה לאומית ציונית רחבה, שכללה את מרבית היהודים, והביאה להקמת מדינת-ישראל.

חידוש נוסף בפועלם של המבשרים הוא, אריגת קשר בין היהודים בפזורות השונות ואיחודם אל הרעיון של שיבת-ציון. לא היה כאן צורך חברתי מתוך מצוקה, אלא רעיון שנפל על אוזניים קשובות וחשיבה בשלה. בתקופת המבשרים הונחה אבן-הפינה לתנועה הציונית המודרנית, שהתפרסה על כל העולם היהודי, שהחל מתעורר מתרדמת הגלות.

אולם, יתרה מכך, תרומתם של המבשרים מתבטאת גם במורשתם הייחודית לציונות המדינית של הרצל. מקובל לחשוב, שהרצל הצעיר שמע את הרב אלקלעי דורש את רעיונותיו בעירו, ויש הסוברים, שהושפע ממנו. מכל מקום, השתדלותם בשדה הפוליטי להובלת מהלך שיבת-ציון - הוא שסלל את הדרך לרעיון הציוני המדיני. "האקטיביזם המשיחי", שהמבשרים היו חלוציו, הוא ראשיתו של האקטיביזם המדיני אף של אלה שלא קיבלו את הרעיון המשיחי. מעשיהם, בטווח המיידי, לא העלו פירות, אולם קוי מחשבתם ורעיונותיהם המהפכניים תרמו באופן ברור לעיצוב התנועה הציונית ולהקמת מדינת-ישראל.

56. א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עם-עובד, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 49-50. וכן מ' ברויאר, הדיון בשלושת השבועות בדורות האחרונים בתוך גאולה ומדינה, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 49-57.

רשימה ביבליוגרפית

- ☆ כתבי הרב יהודה אלקלעי, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ד.
- ☆ הכתבים הציונים של הרב קלישר, ד"ר ישראל קלוזנר (עורך), ירושלים תש"ו.
- ☆ י' כץ, לאומיות יהודית מסות ומחקרים, הספרייה הציונית, ירושלים תשמ"ג.
- רעיון ומציאות בלאומיות היהודית.
- התנועה הלאומית היהודית - ניתוח סוציולוגי.
- לבירור המושג "מבשרי הציונות".
- דמותו ההיסטורית של הרב צ"ה קלישר.
- משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב י' אלקלעי.
- ☆ חזון תורה וציון, ד"ר שמעון פדרבוש (עורך), מוריה, ניו-יורק תש"ך.
- א"י ברומברג - מחוללי הציונות הדתית בתקופת שיבת-ציון.
- הרב י"ש שציפאנסקי - הוגי הרעיון בתקופת חיבת-ציון.
- ט' פרשל - אבות הציונות הדתית ביהדות הספרדית.
- ☆ א' לוז, מקבילים נפגשים, עם-עובד, תל-אביב תשמ"ה.
- ☆ מ' ברויאר, ערכי גאולה במבחן הדורות, בתוך גאולה ומדינה, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ט.
- ☆ הרב מ' הכהן, על הראשונים, מורשת, תל-אביב תשכ"ט.
- ☆ א' שביד, תולדות ההגות היהודית בעת החדשה, כתר, ירושלים תשל"ח.
- ☆ א' שביד, מולדת וארץ יעודה, עם-עובד, תל-אביב תשל"ט.
- ☆ א' בלפר, מלכות שמים ומדינת-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"א.
- ☆ פ' פלאי, פרקים במחשבת מדינת-ישראל, ספריית בית-אל תש"ן.
- ☆ ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגוונים, עם-עובד, תל-אביב תשמ"מ.
- ☆ ש' אבינרי, וי' גורני, היסודות ההיסטוריים והאידיאולוגיים של הציונות, בתוך "כנסים" ש' רוזנר (עורך), בהוצאת משרד ההסברה, ירושלים תשל"ה.
- ☆ א' שביד, אומה ותורתיה, בתוך "כיוונים" - כתב-עת לציונות וליהדות, ע' יובל (עורך) חוברת מס' 2, החסתדרות הציונית העולמית, תשנ"א.
- ☆ י' כץ, התנועה הלאומית היהודית, בתוך המדינה בהגות היהודית, א' סטריקובסקי (עורך), משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשמ"ב.
- ☆ ב"צ דינור (דינבורג), במפנה הדורות, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ב.